ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ

(ੳ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ

ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਤਰ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਵਜੋਂ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗਣਰਾਜ 'ਰੀਪਬਲਿਕ' ਵਿਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਭਜਨ-ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਡਰਪੋਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਿਮਾਮੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਮੁਢਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਅਜੇ ਤਕ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਧਰਮ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਬਲੀ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਹਵਨ ਆਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਬੁੱਤ ਸਾਹਮਣੇ ਭਜਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਰੋਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਰੁਣ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਹਵਨ ਆਦਿਕ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ, ਬਲੀ-ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਯਗ-ਹਵਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਤਰਾਂ, ਭਜਨਾਂ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ, ਗਾਵਿਆ ਜਾਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮ ਟੁੱਟਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਜ ਤੋਂ ਢਾਈ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੁੱਧ-ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ-ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਸਮਝਾਏ ਗਏ। ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਡੇਢ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਅਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਧਰਮ ਇਹੀ ਈਸਾਈ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਨਵੀਨ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ, ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਨਵੇਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਲੇਖਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜ ਤੋਂ ਦਸ-ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਕੁਝ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ 'ਆਰੀਆ-ਸਭਿਆਚਾਰ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਿਗ, ਸਾਮ, ਯਜੁਰ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵੇਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯਸ਼-ਗਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਬੜਾ ਗੌਰਵਮਈ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ।

ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜੋ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੋਈ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਦੀ ਬਹੁੱਪਖੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਬੌਧ-ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਤੰਜਲੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪਾਤੰਜਲੀ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਨਿੰਦਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਆਦਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ 'ਬਾਘਨਿ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਤਨ ਨਾਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਵਿਰਤੀ (ਪਰੇ ਰਹਿਣ) ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ, ਗਰੀਬੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮੁਹਬੱਤ, ਬੰਦਗੀ, ਤੌਬਾ, ਰੱਬ ਉਤੇਂ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੂਫ਼ੀ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪ ਦੇਖੋ :

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ॥
ਦਰਵੇਸਾਂ ਨੋ ਲੋੜੀਐ ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ॥੬੦॥

ਅਤੇ

ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ॥
ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ॥
ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਦਿਆਂ ਏਹ ਸਜਾਇ ਤਿਨਾਹ॥੪੯॥

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ (1469-1539) ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਖੰਡ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਸੰਪਰਦਾਇ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਵਰਗ -ਵੰਡ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈਮਾਨ, ਅਣਖ ਅਤੇ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿੰਨਤ-ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਝਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ, ਹੁਕਮਰਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਬੇਤਰਸ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਨਖਿੱਧ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਛਿਪੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਧਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਤਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸ੍ਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣ ਨ ਜਾਈ॥
ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥
ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ॥ ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ॥
(**ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ**, ਮਹਲਾ ੧)

ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ॥
ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ॥
ਵਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹਕੁ ਗਵਾਏ॥
ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪੜਿ ਸੁਣਾਏ॥ (**ਰਾਮਕਲੀ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧**)

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ॥
ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ॥
ਆਧੇਰੈ ਰਾਹਿ ਨ ਕੋਈ॥ (**ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ, ਮਹਲਾ ੧**)

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀ ਬਜਾਇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਢੀਖੋਰੀ ਅਤੇ ਕੁਨਬਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਚੇਤੰਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੇਖਕ ਸੈਕੂਲਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨੈਤਿਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ (ethics) ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਜੀਵ ਹੈ। ਸਦਭਾਵਨਾ, ਮੁਹੱਬਤ, ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਕੰਮ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ-ਕਰਤੱਵ ਮੰਨਣਾ ਆਦਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ, ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਦਿਕ ਲੇਖਕ, ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਸੁਚੱਜੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਹੇਗੀ।

(ਅ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਤਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਉਮੈ ਜਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੀ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਲਿਖਣਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲਿਖਣ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨਾਮ, ਸਨਮਾਨ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਲੇ ਅਜੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈੱਸਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਕੇਵਲ ਰਾਜੇ-ਰਜਵਾੜੇ ਜਾਂ ਸਾਮੰਤ ਲੋਕ ਹੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗੁਰੂਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸ਼ਰਧਾਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿਕ ਧਰਮ-ਗੁਰੂਆਂ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਹੋ-ਹੱਲਾ ਮੱਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਲੇ ਪੈ ਗਏ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ, ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕਾਲਬੱਧ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਚਲਦਾ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਦਾ ਖ਼ੁਦ 'ਕਰੈਡਿਟ' ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਖੋ :

ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥
ਹਰਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤੁਧੁ ਵਿਚਿ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥
ਹਰਿ ਆਪੇ ਮਾਤਾ ਆਪੇ ਪਿਤਾ ਜਿਨਿ ਜੀਉ ਉਪਾਇ ਜਗਤੁ ਦਿਖਾਇਆ॥
ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਬੁਝਿਆ ਤਾ ਚਲਤੁ ਹੋਆ ਚਲਤੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਿਆ ਜੋਤਿ ਰਾਖੀ
ਤਾ ਤੂੰ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥੩੩॥ **(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩, ਅਨੰਦੁ)**

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ॥ ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ॥
ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ॥ ਮਿਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ॥
ਸਰੰਜਾਮਿ ਲਾਗੁ ਭਵਜਲ ਤਰਨ ਕੈ॥
ਜਨਮੁ ਬ੍ਰਿਥਾ ਜਾਤ ਰੰਗਿ ਮਾਇਆ ਕੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ **(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫)**

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਚਾਰਲਜ਼ ਡਾਰਵਿਨ ਨੇ 'ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ' ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵੀ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ-ਕੁਕਰਮਾਂ ਲਈ ਖ਼ੁਦ

ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਅਤੇ ਦੁਰਖੀਮ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਤੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਰਮ-ਭਉ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਲੋਕ ਰਾਜਿਆਂ, ਯੋਧਿਆਂ, ਗੁਰੂਜਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀਆਂ-ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਬਾਇਰਨ, ਸ਼ੈਲੇ ਅਤੇ ਕੀਟਸ ਆਦਿਕ ਨੇ ਇਸ ਉਦਾਰ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿਚ ਬਾਦਲੇਅਰ, ਮਲਾਰਮੇ, ਵਲੇਰੀ ਅਤੇ ਰਿੰਬੋ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਬਣ ਗਏ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਉਪਰੋਂ, ਕਿਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਪਾਸੋਂ ਦੈਵੀ-ਦਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕਮਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਹੋ-ਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਵੇਗਾ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ-ਵਿਗੜਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮਦਾ ਅਤੇ ਵਧਦਾ-ਫੁੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਗ਼ੁਲਾਮਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਥੀਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਜ਼ਾਦ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੇਖੋ :

ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਲਈ
ਲੜਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਸੋਹਣੀਏ
ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਦੀ ਹੋਣੀ ਏਂ-ਏਕਤਾ,
ਭ੍ਰਾਤ੍ਰੀਅਤਾ, ਸਵੈ-ਤੰਤਰਤਾ
ਮੈਂ ਸਗੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ
ਕਿਉਂਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਏਂਗੀ ਤੂੰ।
ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੀ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਕੀ ਸਾਂਝਾ ਜਨੂੰ
ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਕਿਤਨਾ ਕਮੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, **ਅੱਧਵਾਟੇ**)

ਅੰਨ ਦਾਤਾ!
ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡ ਖੇਡ ਲੈ, ਖਿਡਾ ਲੈ
ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੀ ਹਾਂ ਅਹਿ, ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਂ ਵਰਤ ਲੈ!
ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ!
...ਹਾਂ...ਪਿਆਰ...ਇਹ ਤੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ।

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, **ਅੰਨਦਾਤਾ**)

ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਸਦਕਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਗਲਪ ਆਦਿ ਸਾਹਿੱਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਲੋਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਘਣੇ ਤੋਂ ਘਣੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਰਾਜ-ਆਸ਼ਰਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਲੇਖਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਭਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰਕ ਆਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਬੁਅਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਰਪਰਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਸ਼ਮ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਆਦਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਰਾਜੇ-ਰਜਵਾੜੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਲੋਕ ਆਪਣਾ। ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਿਮਾਨਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ)

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥
ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

(ਤਿਲੰਗ ਮਹਲਾ ੧)

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਦੋਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਦਾ। ਦੇਖੋ :

ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਇਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਸਾਈ॥
ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ॥

(ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 30)

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਾਇਤਫ਼ਾਕੀ, ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜ਼ੇ-ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਖਾ ਮਰਨ, ਕੁਝ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।
ਕੀ ਹੋਇਆ ਏਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਲੱਜ ਨਹੀਂ ਤੂਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।

ਨਜਾਬਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ/ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਜਾਬਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਧ੍ਰੋਹ ਕਮਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ

ਵਾਲੇ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਰੱਜਵੀਂ ਫਿਟਕਾਰ ਅਤੇ ਧਿਰਕਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਅਰਾਜਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਬੜੀਆਂ ਅਰਥਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਖੋ:

ਮਨਸੂਰ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮੁੱਢੋਂ ਜਾਏ।
ਜਿਨ੍ਹ ਬਾਲ ਮਤਾਬੀ ਚੋਰ ਨੂੰ ਘਰ ਆਪ ਵਿਖਾਏ। (ਵਾਰ ਨਜਾਬਤ)

ਆਈਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ, ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਸੜੇ ਮੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ ਹੱਲੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ।
(ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ)

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਕਤ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਵੀ ਜਗਤਾਰ, ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ ਆਦਿਕ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ:

ਦਾਤੀਆਂ, ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਹਥੌੜੇ, ਕੱਠੇ ਕਰ ਲੌ ਸੰਦ ਓ ਯਾਰ।
ਤਗੜੀ ਇਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਬਣਾਓ, ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਪ੍ਰਚੰਡ ਓ ਯਾਰ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਲੱਗੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਕੰਡ ਓ ਯਾਰ।
(ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਮੇਰੇ ਫੁੱਟੇ ਵੇਖ ਨਸੀਬ।
ਕੀਕਣ ਦੱਸਾਂ ਬੋਲ ਕੇ, ਟੁੱਕੀ ਗਈ ਮੇਰੀ ਜੀਭ।
ਨੂੜੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵੇ, ਜੂੜੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਪੈਰ।
ਕਿਹਾ ਕੁ ਡਿੱਗਾ ਜ਼ੁਲਮ ਵੇ ਕਿਹਾ ਕੁ ਢੱਠਾ ਕਹਿਰ। (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਐ ਝੁੱਗੀਆਂ 'ਚ ਜਾਗਦਿਓ, ਇਨਕਲਾਬ ਝੁੱਗੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ।
ਐ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਜਾਗਦਿਓ, ਇਨਕਲਾਬ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ।
ਐ ਮਿੱਲਾਂ 'ਚੋਂ ਤਕਦੇ ਸਵੇਰ ਲੋਕੋ, ਇਨਕਲਾਬ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗਦਾ।
ਐ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੇ ਰੁਲਦਿਓ,
ਇਨਕਲਾਬ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ। (ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ)

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ

ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਦੋਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂਰੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਆਦਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਬਲਕਿ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ-ਦਾ-ਤਿਉਂ ਚੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦਾ ਹਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਝੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

(ਸ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਵਸਤੂ-ਸਾਮੱਗਰੀ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ, ਧਨ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪਾਖੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੁਖ ਉਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਆਪ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿਰਭੈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਖੋ :

> ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੇ ਨਾ ਦੇਹਿ॥
> ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਾ ਵੇਖਣਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ : ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥ ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ॥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਜਤੰਤਰ ਜ਼ਾਲਮ, ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕ

ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬੇਪੱਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖੋ :

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮ ਪੰਖਿ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥
ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ॥
ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ॥ ਆਧੇਰੈ ਰਾਹ ਨਹੀ ਕੋਈ॥

ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਉੱਤਰ-ਮੁਗਲਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਕ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਚਾਹੁਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਰੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੀਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤਬੀਅਤ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਹਜ਼ਰਤ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪੈਂਚ ਸਦਾਇ ਸਾਰੇ, ਭਾਈਆਂ ਜ਼ਿਮੀਂ ਨੂੰ ਕੱਛ ਪਵਾਈਆ ਈ।
ਵੱਢੀ ਦੇਇ ਕੇ ਭੁਈਂ ਦੇ ਬਣੇ ਵਾਰਿਸ, ਬੰਜਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਰੰਝੇਟੇ ਨੂੰ ਆਈਆ ਈ।
(ਬੰਦ 12)

ਯਾਰੋ ਠੱਗ ਸਿਆਲ ਤਹਿਕੀਕ ਜਾਣੋ, ਧੀਆਂ ਠੱਗਣੀਆਂ ਦਗ਼ਾ ਕਮਾਵੰਦੇ ਨੇ।
ਕੌਲ ਹਾਰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਸਾਕ ਖੋਹਵਣ, ਪੈਵੰਦ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਾਵੰਦੇ ਨੇ।
ਪੁਤਰ ਠੱਗ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮਿੱਠਿਆਂ ਹੋ, ਉਹਨੂੰ ਮਹੀਂ ਦਾ ਚਾਕ ਬਣਾਵੰਦੇ ਨੇ।
ਦਾੜ੍ਹੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ ਛੁਰਾ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ, ਬਹਿ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੈਂਚ ਸਦਾਵੰਦੇ ਨੇ।
(ਬੰਦ 221)

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ। ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ, ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਅਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ

ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਵਸਥ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਘਾੜੇ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਉਲਾਰਾਂ-ਵਿਗਾੜਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ-ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਉਪਰ ਪਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਤਕ ਰਾਜੇ-ਰਜਵਾੜੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ-ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਸਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ।

ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕ, ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੁਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰੁੱਸ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਬੇਰੁਖ਼ੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' (Art for art's sake) ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੌਤੀਏ, ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ ਅਤੇ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੇ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿੱਤ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਠਕ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਹੀ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ; ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿੱਖੜ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਇਕਤਰਫ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ,

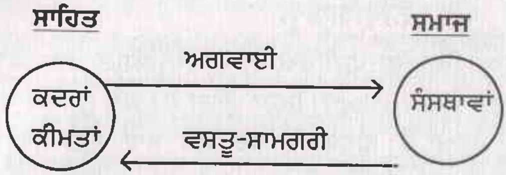

ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ—ਵਿਆਹ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਕੰਮ-ਕਾਰ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ-ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੋਮਾ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ, ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ, ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੱਲ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਉਂ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਲੋਕ ਆਤਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਇਨਾਮਾਂ-ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਸੁਲੱਭ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਹ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

'ਮਨ' ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ-ਸਥਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਮਨ' ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ॥ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ)

(ਅ) ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਅਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣੁ॥ (ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ)

(ੲ) ਏ ਮਨ ਚੰਚਲਾ ਚਤੁਰਾਈ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ॥ (ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ)

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਫੁਰਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੇਕਾਰਟੇ, ਸ਼ਾਪਨਹਿਊਰ ਅਤੇ ਨਿਤਸ਼ੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਿਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੋਵਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚਕਿਤਸਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਸਾਹਿੱਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਨੇ ਅਚੇਤ ਮਨ (unconscious) ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ (repression) ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦਮਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ (repressed desires) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਕਲਪ ਉੱਦਾਤੀਕਰਣ (sublimation) ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਰਜਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਦਾਤ (sublime) ਅਤੇ ਮਹਾਨ (grand) ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਚੰਗੇਰਾ ਅਤੇ ਉਚੇਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨ ਦਾ ਤਿੰਨ- ਅੰਗੀ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ (ego), ਸੁਚੇਤ ਮਨ (super ego) ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਮਨ (id) ਆਦਿਕ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮ-ਇੱਛਾਵਾਂ (sexuality) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਾਮੁਕ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਣ (infant) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਮੁਕ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਡੀਪਸ ਗ੍ਰੰਥੀ (Oedipus complex) ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਤਰ,

ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਮਾਤਾ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀ-ਸੂਤਰ ਲਿਬਿਡੋ (libido) ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਸੁਪਨਿਆਂ (dreams) ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦਮਿਤ ਅਤੇ ਵਰਜਿਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ (displacement) ਅਤੇ ਘਣੀਕਰਨ (condensation) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ (symbolic) ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ, ਸ਼ੇਰ, ਖੂਹ ਆਦਿਕ ਅਤੇ ਘਣੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਜੰਮ-ਜੁੜ ਜਾਣਾ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਦਿਕ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਸਿੱਧ-ਪੱਧਰੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਬਲਕਿ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਵਿਚਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਚੇਤ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਐਡਲਰ ਅਤੇ ਯੁੰਗ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (will to rule) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਯੈਕ ਲਾਕਾਂ (Jacques Lacan) ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਲੇਖਯੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਚੇਤ (unconscious) ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੈ। (Unconscious is structured like a language) ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਚੇਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰੀਖਿਅਕ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਭਾਸ਼ਕ-ਵਿਗਿਆਨ (verbal-science) ਹੀ ਹੈ। ਲਾਕਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ

ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਉਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਦੇ ਅਚੇਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਹਾਸ਼ਮ ਅਤੇ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ :

ਕੂਕੇ ਮਾਰ ਹੀ ਮਾਰ ਤੇ ਪਕੜ ਛਮਕਾਂ, ਪਰੀ ਆਦਮੀ ਤੇ ਕਹਿਰਵਾਨ ਹੋਈ।
ਰਾਂਝੇ ਉੱਠ ਕੇ ਆਖਿਆ ਵਾਹ ਸਜਣ, ਹੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਈ।
ਕੱਛੇ ਵੰਝਲੀ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਲੇ, ਜ਼ੁਲਫ਼ ਮੁੱਖੜੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ।
ਸੂਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਵੇਖ ਤੈਮੂਸ ਬੇਟੀ, ਸਣੇ ਮਾਲ ਤੇ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਈ।
ਆਈ ਬਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰੇ ਗਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਚ ਕਿਰਬਾਨ ਕਮਾਨ ਹੋਈ।
ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ ਬੈਠੀ, ਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੱਲ ਬੇ-ਸ਼ਾਨ ਹੋਈ।
ਰੂਪ ਜੱਟ ਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਟ ਲੱਗੀ, ਹੀਰ ਘੋਲ ਘੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਈ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਥਾਉਂ ਦਮ ਮਾਰਨੇ ਦੀ, ਚਾਰੋਂ ਚਸ਼ਮ ਦੀ ਜਦੋਂ ਘਮਸਾਨ ਹੋਈ।

ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸੱਸੀ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਚਿਤਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਤੀਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੁਨੂੰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਪਲ ਜਿਊਣਾ ਵੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ (desire) ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ :

ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਜ਼ ਫ਼ਿਰਾਕ ਪੁਨੂੰ ਦਾ, ਰੋਜ਼ ਅਲੰਬਾ ਬਾਲੇ।
ਬਿਰਹੋਂ ਮੂਲ ਆਰਾਮ ਨਾ ਦੇਂਦਾ, ਵਾਂਗ ਚਿਖ਼ਾ ਨਿਤ ਜਾਲੇ।
ਆਤਿਸ਼ ਆਪ ਆਪ ਭਟਿਆਰਾ, ਆਪ ਜਲੇ ਨਿਤ ਜਾਲੇ।
ਹਾਸ਼ਮ ਫੇਰ ਕਿਹਾ ਸੁਖ ਸੋਵਣ, ਜਦ ਪੀਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ। (46)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ

ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਦਗਾਰਾਂ, ਉਲਾਰਾਂ, ਵਿਕਾਰਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ 'ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕੈਨਵਸ' ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਇਕ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਾਤਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ 'ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ' ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (memory) ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਦੇਖੋ:

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖ਼ੌਫ਼ ਬਹੁਤ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਆਸ ਵੀ ਹੈ।
ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਨਿੰਮ੍ਹੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਧਰਵਾਸ ਵੀ ਹੈ।
ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਹਰ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਹੈ,
ਬਹੁਤਾ ਮੇਰਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ, ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਰਾਗ ਵਜਾਉਣ,
ਸ਼ੋਰ ਜਿਹਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਜ਼ੀਨਾ ਬਣ ਜਾਊ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਹੈ।
ਹਉਮੈ, ਮਮਤਾ, ਖ਼ੌਫ਼, ਦੁਚਿੱਤੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧਾਂ ਨੇ,
ਐ ਮਨ ਟੋਲ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਹੋਣਾ ਬੰਦ ਖਲਾਸ ਵੀ ਹੈ।

(**ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ**)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵਰਗੇ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ', ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ 'ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ', 'ਹਾਣੀ', 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ 'ਲਹੂ ਮਿੱਟੀ' ਆਦਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਦਿਕ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਗਲਪ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਧਾਰਾ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੀ 'ਫਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (free association) ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਧ-ਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਦੁੱਗਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਮੁਕ-ਵਿਵਹਾਰ (sexual behaviour)

ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਆਦਿਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ (ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ, ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ), ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਕਲ੍ਹ, ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ), ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ (ਮੂਕ ਸੰਸਾਰ), ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ (ਕਲ੍ਹ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ) ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ (ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ) ਅਤੇ ਆਤਮਜੀਤ (ਪੂਰਨ) ਆਦਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ, ਮੂਲ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਉਪਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਕ) ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਦੇ ਸੋਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਮਹਾਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਭਾਸ ਅਤੇ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਵਰਗੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਮੋਦਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਣੀ ਨਾ ਕੋਈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਵੀ ਇਸੇ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁੱਖ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਲਗਪਗ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਚੁਕੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਪ੍ਰੋ. ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਵਰਗੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਸਹਿਰਾਈ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਸਕੀਲਸ, ਯੂਰੀਪਿਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਸੋਫ਼ੋਕਲੀਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਹੋਮਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਈਲੀਅਡ' ਅਤੇ 'ਓਡਿਸੀ' ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਣ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਮਾਮੰਡਿਤ (glorify) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ ਆਦਿਕ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਝੂਠ-ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਵਰਗੇ ਜ਼ਾਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਬੜੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਮੁਤਅੱਸਬੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਕਥਨ 'ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ, ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕੋ ਖਾਈ॥'

ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੀਵਾ', ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ' ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਲਾਲ ਬੱਤੀ' ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੱਚ ਏਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਸਾਹਿੱਤ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਮੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਜਾਬਤ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ', ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ' ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਦਾ 'ਮਰਦ ਅਗੰਮੜਾ' ਅਤੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਨੂਰ', ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਨਾਨਕਾਇਣ' ਆਦਿ

ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਸਾਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ-ਦੇ-ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਵੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਾਮਗਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
- ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਨਵੀਂ ਊਰਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਮਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਸਾਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦਾ ਇਕ ਸੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

- [illegible] [[illegible]]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਛਿੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ (ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਅਦਬ) ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਵੇ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਸੁਆਵੇ ਨਾ ਬਲਕਿ ਜਗਾਵੇ; ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਣਾ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੱਜਾਦ ਜ਼ਹੀਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਤਾਸੀਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਲੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਲਾਰਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਉਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਅਤੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ (false consciousness) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਓੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਣਾਉਟੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੈਜੇਮਨੀ (hegemony) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹਖਿੱਚੂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣੇ ਜੋ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਯੋਗ ਕਲਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਚਤੁਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਹੀ ਉਹ ਯਥਾਸਥਿਤੀਵਾਦੀ (ਅਰਥਾਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ-ਦੀ-ਤਿਉਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ), ਪਿਛਾਂਹਖਿੱਚੂ ਅਤੇ ਲਕੀਰ ਦਾ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪੂਰੇ-ਦੇ-ਪੂਰੇ ਅੰਕ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਹਰ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਅੱਵਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੀ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਲੈਣੋਂ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਯਥਾਸਥਿਤੀਵਾਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ 'ਹੈਜੇਮਨੀ' ਦੀ ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ਿਆਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਨਾਢਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ-ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਕੀਕਤ ਇਹੀ ਹੈ : ਪਾਪਾਂ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵਹਿ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆਂ ਸਾਥਿ ਨਾ ਜਾਈ॥ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਆਈ-ਚਲਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕਿਥੋਂ ਕਰਨੇ ਹੋਏ ? ਪਰੰਤੂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਅਰਫ਼ਤ ਆਮ ਲੋਕ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਦਾਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਲੋਕਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੱਤਾਪ੍ਰਸਤ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਉਹ ਰੁਲ-ਖੁਲ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਵੈਮਾਨ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੇਖਕ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਮਰ-ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਮੱਧਕਾਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਚੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਸੀ :

> ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰ ਉਡਰਿਆ॥
> ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ॥
> ਹਉ ਭਾਲ ਵਿਕੁੰਨੀ ਹੋਈ॥
> ਆਧੇਰੈ ਰਾਹ ਨਹੀ ਕੋਈ॥

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਇਕ ਚਿੰਤਕ ਫੂਕੋ (Foucault) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਫੂਕੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਜਾਂ ਪਾਗ਼ਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੂਕੋ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉਹ 'ਡਿਸਕੋਰਸ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ, ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਡਿਸਕੋਰਸ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਉਪਰ ਪੂਰਨ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਗ਼ਲ, ਅਪਰਾਧੀ ਜਾਂ ਬੀਮਾਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਾਗ਼ਲਖਾਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ 'ਸੁਧਾਰ' ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ (power) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫੂਕੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹਾਂ

(sub-altern) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕੁਝ 'ਸਬਆਲਟਰਨ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗਾਂ, ਜੋ ਘਟਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ (powerless) ਰਹਿਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (ideology) ਬਣਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਮਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਹੀ 'ਘਟੀਆ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹਿਮਾਮੰਡਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਤਰੀ ਸਪਾਈਵਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦਮਿਤ ਅਤੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਧਿਰਾਂ ਉਪਰ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਡਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫ਼ੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਬਆਲਟਰਨ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਲਈ ਸਦਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉੱਭਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।